

VÖRÖS BOLDIZSÁR

Információk egy fiktív esetről – magyar és szovjet közegben

Guszev kapitány és társainak ügye történettudományi
munkákban az 1940–1980-as években¹

TANULMÁNYOK

Illés Béla, a szovjetunióbeli emigrációjából Magyarországra a Vörös Hadsereg tisztjeként visszatérő író, lapszerkesztő² az 1940-es évek közepétől terjesztette itt valóságosként az 1849-es szabadságharc-ellenes cári intervenciós seregben szolgáló, a hadjáratral szembe forduló, a magyar ügy érdekében tevékenykedő és ezért hadbíróóság által Minszkben elítélt orosz katonák, köztük a kivégzett Alekszej Guszev százados és társai ténylegesen soha le nem zajlott esetének történetét.³ Munkáiban – így többek között az 1945 elejétől többször is megjelentetett *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikkében⁴ vagy az először 1947-ben közzétett, *A Guszev-ügy* című elbeszélésében⁵ – az író különféle eljárásokkal igyekezett hitelesíteni a fikciót: így például részletet közölt a kitalált kapitánynak a tárgyaláson elmondott beszédéből, amely, szerinte, a minszki per irataiban olvasható. Illés és a vele együtt dolgozó más szerzők tevékenységének, továbbá a kialakuló magyarországi sztálinista diktatúra legitimációs igényeinek köszönhetően az 1940–1950-es évek fordulóján e képzelet szülte figurák valóban élt személyekként kerültek be az új rendszer panteonjába – sorsuk ábrázolásainak az aktuális „szovjet–magyar barátság”-ot kellett történelmileg legitimálniuk, erősíteniük. Az itteni közvélemény-formálók pedig számos eljárással örökítették meg a fiktív hősokeket: például ügyük 1948–1956 között az általános iskolai tananyag része lett, budapesti emléktáblával méltatták őket, a századosról utcákat neveztek el.

1 A Guszev-fikció történetére irányuló kutatásaimat a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány *Az 1848-as forradalom sztálinista mitológiája* című pályázat keretében támogatta. E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet Sz. Bíró Zoltánnak.

2 Illés Béláról újabban például Klimó, von, 2004.

3 Illés Béla Guszev-történetével korábban már részletesebben foglalkozott: Klimó, von, 2002. E témakörben készített legkorábbi, de nem publikált munkám – amely azt mutatta be, hogy Illés miként igyekezett saját cikkeivel és lábjegyzeteivel hitelesíteni Guszev kapitány és társai történetét – Árpád von Klimó fentebb hivatkozott tanulmányának alapjául szolgáló előadásához kapcsolódó kommentárként hangzott el a *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR* című krakói konferencián, 2001-ben. Újabban, részletesebben lásd például Vörös, 2008a.; Vörös, 2008b.; Vörös 2009b.

4 Lásd például Illés, 1945.

5 Lásd például Illés, [1947].

Magyar ábrázolások az 1940–1950-es években

Az eset ábrázolása az 1940-es évek végétől történelmi tényként kapott helyet több magyar⁶ és szovjet történettudományi munkában is.⁷ Így például a „szovjet–magyar barátság” hagyományaként mutatta be a Guszev-ügyet dr. Vajda Pál⁸ *Oroszok a magyar szabadságharcról. Adalékok a szabadságharc orosz nyelvű bibliográfiájához* című 1949-es, a Honvéd Levéltár és Múzeum által kiadott kötetében, amelynek bevezetésében hangsúlyozta: „kötelességünk megemlékezni azokról is, akik száz esztendővel ezelőtt, dacolva a cári zsarnoksággal, felemelték szavukat a magyar szabadságért. És meg kell emlékeznünk azokról a hősookról is, akik szabadságharcunk idején életüket áldozták a magyar szabadságért.

A nagy Szovjetunióhoz fűződő őszinte barátságunk azt a kötelességet is rója ránk, hogy végre leleplezzük azt az évszázados történelemhamisítást, amely nacionalista legendát szőtt a szabadságharc köré és teljesen hamis színben tüntette fel az intervenció kérdését is.

El kell ismernünk azt a történelmi tény, hogy a szovjet–magyar barátságnak százezstendős tradíciói vannak. Ezt bizonyítja az orosz és szovjet forrásmunkák alapján készült tanulmány és ezt a célt szolgálja a bibliográfia is.”⁹

A tanulmányban a szerző ekként értékelte a százados és társai tevékenységét: „Voltak az orosz hadseregnek olyan tagjai is, akik ezt a meggyőződésüket (az intervenció »nem az orosz nép ügye és érdeke, hanem kizárólag az osztrák uralkodó osztály és cári szövetségeseé«) nem rejtették véka alá, hanem a passzív elégedetlenség vagy zsörtölődés helyett aktív cselekedetekre határozták el magukat. Ezek közül a hősök és bátrak közül a leghíresebb Guszev Alekszej tüzérszázados, aki 15 társával együtt került katonai törvényszék elé.”¹⁰ A továbbiakban Vajda ismertette e katonák ügyét, az Illés-féle közlésekhez képest átfogalmazva „idézte” a kapitánynak a bíróság előtt elmondott beszédét, írt a kivégzésekről is – ugyanakkor tudományos munkájában közreadott információinak forrásaként jegyzetben szépirodalmi alkotásra: Illés Béla: *A Guszev-ügy* című elbeszélésére hivatkozott.¹¹ Ez egy ilyen jellegű műnél vagy gyengíthette az eset ábrázolásának hitelességét olvasóinál, vagy pedig hozzájárulhatott náluk a novella megbízható történelmi információkat tartalmazó szöveggé értékeléséhez.¹²

6 Ezekről: Vörös, 2013. 76–101. Lásd még Hermann, 1999., továbbá: Erős, 2013. 50–51., 64.

7 Ezekről röviden: Стыкалин, 2010. 272–286.; részletesebben: Vörös, 2013. 158–209.

8 Vajda Pálról lásd Szabadváry, 1982.

9 Vajda, dr., 1949. 4. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm.

10 Vajda, dr., 1949. 12.

11 A hivatkozás: „Illés Béla: *A Guszev-ügy, Budapest 1948*”. Vajda, dr., 1949. 64. Az elbeszélés azonban 1948 folyamán nem jelent meg önállóan, lásd erről: Sebestyén, 1964. 365. Vajda itt tehát a novella egy másik kiadásának az adatait közölte tévesen.

12 Ugyanakkor a tanulmány egy másik jegyzetéből kiderül, hogy Vajda ismerte Fogarasi Béla és Illés Béla: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* című kötetét (lásd Vajda, dr., 1949. 66.), amelyben olvasható a Guszev százados és társai ügyét „eredeti források” alapján ismertető *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című Illés-cikk is. Az 1949-es könyvben pedig a szerző Illés Béla: *A Guszev-per századik évfordulóján* című, további „eredeti dokumentumok”-ról adatokat közlő *Szabad Nép*-cikkéből is idézett és (ha hibásan adva is meg a címét) hivatkozta is azt (Vajda, dr., 1949. 58., 66.), tehát e munka sem kerülte el a figyelmét. Az, hogy mégis

Vajda e munkájában több, a fiktív esethez hasonló, ám nem kitalált ügyet is bemutatott, köztük a ténylegesen élt, a cári hadseregben szolgált, lengyel származású – ám itt, nyilvánvalóan a „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőzése, erősítése érdekében oroszként ábrázolt – tiszt, Rulikowski 1849-es átállását a magyar szabadságharcosokhoz.¹³ Ezekkel összevetve érthető meg a százados, illetve tevékenységének értékelése is: „*leghíresebb*”, vagyis nem a „legeredményesebb”, „a magyaroknak legtöbb segítséget adó” személy volt Guszev kapitány, hiszen szervezkedését még az orosz birodalom területén leleplezték, őt és több társát kivégezték, így a szabadságharcosoknak semmiféle segítséget nem tudtak nyújtani – ám Vajda úgy ítélte meg: mindennek ellenére az ő alakja vált a legismertebbé. Ezt az értékelést támasztja alá a Guszev százados és társainak 1949 augusztusában felavatott budapesti emléktáblájáról a kötetben közzétett egész oldalas fénykép is.¹⁴ Ezekkel összefüggésben, az 1848–1849-es magyar szabadságharc iránti orosz, illetve szovjet rokonszenv-megnyilvánulásokat bemutató munkájának egy összegző részében a tanulmány írója a szovjet rendszer előd-figurái, a „szovjet–magyar barátság” hagyományai között Guszev századost kétszer is név szerint, a felsorolásban pedig elsőként említette, amivel félreérthetlenné tette jelentőségét: „*A cári abszolútizmus hiába kergette emigrációba és Szibériába íróit, publicistáit, a magyar forradalmi gondolat barátait, hiába végeztette ki Guszevet és azokat az orosz katonákat, akik érezték a magyarok igazságát. Az eszme, amiért kihullott a vér, megérett, és amikor az orosz nép elkergette azokat, akik száz év előtt a zarnokság védelmében legázolták a magyar forradalmi hadsereget, módot talált arra is, hogy Guszev, Rulikovszkij (így!), Herzen, Csernyisevszkij nyomdokain megszerezze szabadságunkat és függetlenségünket.*”¹⁵

A kitalációt pedig e könyvben hitelesíthette a „korabeli forrás”-ból származó idézet, a „dokumentum” ismertetésével; a fiktív elemek valóságosakkal együtt megjelenítése; a „történelemhamisítás” elítélése (ami azt érzékeltethette az olvasóknak: e műben viszont csak a leggondosabban ellenőrzött adatok kaphattak helyet); a kiadvány tudományos jellege; a szerző tudományos fokozatának feltüntetése a művön (ami azt jelezhetette: e munka elismert szakember alkotása); a hivatkozások az üggyel foglalkozó további munkákra (tehát nem csak Vajda értékeli egykor lezajlottként az esetet); valamint az emléktábla bemutatása – mindez együttesen ugyanis azt sugallhatta az olvasóknak: a tudomány és a politika képviselői is történelmi ténynek tekintik a százados és társai ügyét, így tehát az nem lehet csupán a képzelet szüleménye. A soha nem élt figurák, meg nem történt események ezen ábrázolását pedig a könyvről a *Honvéd* című folyóirat 1950. évi január–februári összevont számában megjelent ismertetés is hitelessé tehetné a közönség számára, már azzal is, hogy tájékoztatott Vajda kiterjedt kutatásairól a témában, ez pedig biztosítéknak látszhatott arra nézve: e munkába csak a leg-

A Guszev-ügyre hivatkozott az eset ismertetésénél, azt jelzi: Vajda e novellát történelmi információk megbízható forrásának tartotta.

13 Rulikovskiról újabban lásd például Rosonczy, 2011.

14 Lásd Vajda, dr., 1949. XII.

15 Vajda, dr., 1949. 57–58.

alaposabban ellenőrzött adatok kerülhettek be: „A szerző éveken át dolgozott és végzett kutatásokat a szovjet–magyar kapcsolatokra vonatkozóan. Ennek a komoly jelentőségű, értékes munkásságnak eredményeit hozza ebben a közel százoldalas, szép kivitellű könyvében Vajda Pál.”

Az ismertetés írója rendkívül pozitívan értékelte Vajda hagyományépítő, -erősítő tevékenységét is, Guszev kapitány név szerinti említésével pedig jelezte a százados személyének, illetve tetteinek történelmileg valóságos, kiemelkedő jelentőségű voltát: a könyv „fontos feladatot teljesít. Orosz és szovjet forrásokra hivatkozva megállapítja a szovjet–magyar barátság, a közvetlen kapcsolatok százesztendő múltját. (...) Emléket állít a szabadságharc orosz vértanúinak (Guszev és a többiek). (...) A mű végén a szerző adalékokat ad a szabadságharc orosz nyelvű bibliográfiájához, s ezzel megveti az alapját a további kutatásoknak. Fontos előfeltétel ez a szabadságharc átfogó történetének megírásához, történelmünk haladó hagyományainak, dicső lapjainak feltárásához, a szovjet–magyar barátság elmélyítéséhez.”¹⁶ A Vajda-könyvnél ismertetett-elemzett jelenségek más korabeli magyarországi tudományos munkáknál is megfigyelhetők – az 1940–1950-es évek fordulójára tehát kialakult itt a Guszev-fikció sajátos körforgása: az Illés-szövegek kitalált elemei bekerültek tudományos művekbe, amelyek viszont, információik forrásaiként jelölve meg ezen írásokat (köztük a szépirodalmi alkotást is), egyfajta visszacsatolással történelmileg megbízható anyagokként jelenítették meg azokat.¹⁷

Szovjet összefoglalások

Eredendően Magyarországon megjelent munkák adatait felhasználva mutatták be Guszev kapitány és társai ügyét a szovjet szerzők. Így például N. M. Druzsinyin, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja¹⁸ ténylegesen megtörténtként jelenítette meg az esetet az *Isztorija SZSZSZR (A Szovjetunió története)* című összefoglalás 1949-es II. kötetének az 1849-es magyarországi cári intervencióval foglalkozó részében.¹⁹ A hadjáratot ismertetve a szerző ezt állította: „Egyes tiszték kifejezték leplezetlen rokonszenvüket a magyarok iránt; jó néhány közkatona dezertált és állt az ellenséghez.”²⁰ A világosi fegyverletétel leírását pedig a következő mondatok követték: „I. Miklós úgy vélhette, hogy elérte célját: a reakció végérvényesen győzedelmeskedett nemcsak Ausztriában, hanem az egész európai kontinensen is.

»Oroszország élenjáró, haladó férfiai mindenkor a magyar nép szabadságharca mellett foglaltak állást« – mondta K. Je. Vorosilov elvtárs budapesti beszédében

16 H, 1950. január–február. 128. E szöveg, illetve az abban foglaltak megismerését, ezáltal pedig hatásának erősödését elősegíthette az, hogy a Vajda-könyvvel egy tételben helyet kapott a *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867* című munka III. kötetében, lásd: *Magyar történeti bibliográfia*, III., 1950. 128.

17 Ilyen folyamatok a Guszev-eset másfajta ábrázolásainál is megfigyelhetők, ezekről: Vörös, 2013.

18 N. M. Druzsinyinről: *Предисловие*, 1949. 3.

19 Дружинин, 1949. 312–330. Egy 1948-as szintézisben (Тихомиров–Дмитриев, 1948.) még nem volt benne a Guszev-eset leírása.

20 Дружинин, 1949. 322.

a parlament ünnepi ülésén, amelyet az 1848-as magyar forradalom centenáriuma alkalmából tartottak.

A cári hadseregben voltak férfiak, akik forrón rokonszenveztek a magyar nép szabadságharcával. Így Alekszej Guszev, a cári hadsereg kapitánya vezetett egy olyan katonacsoportot, amely rokonszenvezett a magyarokkal, titkos gyűlésekre hívta össze őket és megbeszélte velük a felkelt magyarok megsegítésének lehetőségeit. Guszevet és társait a cári hatalom felakasztatta Minszkben a hadbíróóság ítélete nyomán. Most a magyar nép Budapest egyik utcáját Guszevről nevezte el.” A továbbiakban Druzsinyin idézte Csernyisevszkijnek és Herzennek a magyar szabadságharc iránti szimpátiájukról tanúskodó mondatait.²¹

A szerző kifejezéshasználataival igyekezett félreérthetlenné tenni, hogy 1849-ben a magyar nép igazi ellensége a „cári” hatalom volt – Oroszország „haladó” férfiai: katonák (akik tetteinek fontosságát e rövid szövegrészben Druzsinyin kétszeri említéssel is hangsúlyozta, általános jellegű megállapításához pedig konkrét példaként említette a százados esetét) és gondolkodók (Csernyisevszkij, Herzen) ugyanis rokonszenveztek a szabadságharcgal. A szöveg szerint I. Miklós, amikor azt gondolhatta, hogy elérte célját: a reakció végérvényes győzelmét („*Nyikolaj I mog szcsitaty szvoju cel dosztyignutoj: reakcija okoncsatyelno vosztorzszesztvovala*”), tévedett – a következő mondatban a Vorosilov-idézet, elmondásának helye, időpontja egyértelműen jelezték: csaknem száz év múltán, immár a „haladó” erők: a cári „reakció”-val szembeszegülő orosz férfiak törekvéseit megvalósító Szovjetunió politikájának és, ezzel összefüggésben, a magyar szabadságharcosok küzdelmei diadalának eredményeként a két nép együtt ünnepelhette az 1848-as forradalom centenáriumát. E szövegrészben nemcsak a konkrét esetek (a Guszev-ügy, Csernyisevszkij és Herzen véleményei) hivatottak a „szovjet–magyar barátság” legitimálására, hanem a róluk való megemlékezések is: egyrészt a szerző közölte Vorosilov szovjet-orosz politikus szavait arról, hogy Oroszország „haladó férfiai” mindenkor (tehát nem csupán 1849-ben, de később is, így a 20. században is) a magyar nép szabadságharca mellett foglaltak állást; a Vörös Hadsereg által „felszabadított”, immár a Szovjetunió által „támogatott” magyar nép pedig méltatja a 19. századi orosz hőst a Guszev utca elnevezéssel.

E munkánál a kitalációt több mozzanat is hitelesíthette az olvasók számára: így az, hogy a fikatív figurák és események valóság között kaptak helyet, továbbá a Magyarország fővárosában lévő Guszev utca említése; a könyvrészlethez kapcsolódó irodalomjegyzékben egy olyan tudományos monográfia megadása, amelyben szintén nem mint kitalációról lehet olvasni a Guszev-ügyről,²² valamint az idézett összefoglalás-fejezet szerzőjének: Druzsinyin akadémiai levelező tagnak, a kötet jellegének: a Szovjetunió története szintézise, a kiadvány elkészítésében közremű-

21 Дружинин, 1949. 323. A Vorosilov-idézethez kapcsolt lábjegyzet szerint Druzsinyin a *Pravda* 1948. március 16-i számának közléséből vette át e szavakat, én azonban az oroszral megegyező, korabeli magyar nyelvű szövegből illesztettem be azokat fordításomban, lásd ehhez: *ON*, IV., 1949. 16. A szerző ugyanakkor tévedett az utcaelnevezés időpontját illetően: a hivatalos névadásra csak 1951-ben került sor, lásd ehhez: Vörös, 2009a. 319–324.

22 Нифонтов, 1949., lásd Дружинин, 1949. 330.

ködött, a mű legelején feltüntetett intézmények: a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete, a Lomonoszov Egyetem történettudományi karának a Szovjetunió történetével foglalkozó tanszéke²³ szakmai tekintélye és a könyv 2. oldalán olvasható közlés, amely szerint a Szovjetunió felsőoktatási minisztériuma tankönyvként engedélyezte azt az állami egyetemek és pedagógiai főiskolák történettudományi karain²⁴ – az utóbbi információk ugyanis azt sugallhatták: e munkába nem kerülhetett volna be egy soha nem létezett 19. századi kapitány esetének leírása. Ezen tényezők ilyen hatását pedig erősíthette, hogy a kötetről a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1950. júliusi számának lapjain közzétett terjedelmes ismertetésben sem volt a fikció szintézisbeli ábrázolására vonatkozó bármiféle bírálat.²⁵

Újabb kutatások az 1950-es évektől

A Guszev-esetre irányuló történelmi kutatások nyomán azonban Magyarországon az 1950-es évek első felére fokozatosan kiderült, hogy a százados és társai sohasem léteztek – az évtized közepétől a kitaláció már nem került be hitelesként magyar szakemberek által írt művekbe.²⁶ A történet valótlanágával kapcsolatos információ pedig sajátosan érvényesült az *Isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió története) következő, 1954-es, a Guszev-ügyet ismét történelmi tényként ábrázoló kiadásának²⁷ 1956-os magyar nyelvű közzétételénél. Ekkor ugyanis nem egyszerűen csak az orosz nyelvű munka lefordítására került sor. A magyar változat legelején a kiadó tudatta az olvasókkal: „A fordítás során kisebb kihagyásokat eszközöltünk. Kihagytunk olyan megállapításokat, amelyek a történetírásban gyakoriak voltak, és amelyek téves voltára A. M. Pankratova akadémikus az SZKP XX. kongresszusán tartott beszédében a történetírók figyelmét felhívta.”²⁸ Pankratova a *Századok* 1956. évi 1–2. összevont számának lapjain közzétett beszédében egyebek mellett azt állította, hogy „Egyes történészek szépítgetik, károsan leegyszerűsítik, egyoldalúan, s ennél fogva nem híven világítják meg a történelmi eseményeket”²⁹ – és bár nem említette a Guszev-esetet az 1849-es intervenció „szépítgetése”-ként, úgy tűnik: a szovjet szintézis magyar kiadásának munkatársai a pártkongresszuson a történetírást ért bírálat nyújtotta változtatási lehetőségeket használták fel arra is, hogy a fikció ábrázolását is kihagyják a könyv szövegéből.³⁰

Magyarországgal ellentétben, a Szovjetunióban nem terjedt el széles körben az az információ, hogy a Guszev-ügy valótlanág (ugyanakkor magyar kollé-

23 Нечкина, 1949. 1.

24 Нечкина, 1949. 2.

25 Сладкевич, 1950.

26 Lásd ehhez például Vörös, 2008d.

27 Дружинин, 1954. 153–178.

28 A Kiadó, 1956. 4.

29 A Szovjetunió Kommunista Pártja, 1956. 207.

30 Lásd Druzinyin, 1956. 163–188.

gákkal kapcsolatban álló szovjet történész, így R. A. Averbuh, az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc kutatója értesült tőlük erről, és az 1960–1970-es évek folyamán közzétett munkáiban, ha nem is leplezte le a kitalációt, az esetet nem említette).³¹ Annak ellenére, hogy a szovjetunióbeli kutatások során nem kerültek elő a százados és társai perének iratai, az ügy itteni tudományos munkákban, köztük az 1950-es évek második felétől Belorusszia történetének különféle feldolgozásaiban is, az 1980-as évek végéig történelmi tényként jelent meg.

A Guszev-ügy egykorú forrásaira irányuló eredménytelen szovjetunióbeli kutatások hatása pedig sajátosan érvényesült magyarországi tudományos munkában: *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról* címmel napvilágot látott 1988-as kötet Rosonczy Ildikó által írt bevezetőjében. A szerző szerint „Azt a tájékozatlanságot, amely a magyar szabadságharcra vonatkozó orosz forrásokkal kapcsolatban megmutatkozott, jól példázza Illés Bélának a magyar honvédseregbe átszökni akaró és ezért kivégzett Alekszej Guszev kapitányról és társairól szóló édes-bús története. Ezt annak idején történelmi tényként fogadta el mind a szovjet, mind a magyar történelmi szakirodalom. Hazánkban még ma is számos településnek van Guszev utcája, holott Verzbickij szovjet történész megállapítása szerint Guszev kapitánynak sem a levéltári anyagban, sem a memoárokban, sem a magyar hadjáratot feldolgozó múlt századi szakmunkákban nincs nyoma. A cári hadseregben valóban akadt valaki – a lengyel Rulikowski, a voznyeszenszki ulánusezred zászlósa –, aki életével fizetett azért, mert átszökött a honvédseregbe. A nagyváradi temető falánál végezték ki 1849. augusztus 28-án. (Az ő emléke valóban megörökítést érdemelne.)”³²

Rosonczy tehát az intervenció historiográfiájának egyik problémájaként tárgyalta a Guszev-történetet, hivatkozva egy szovjet történész, Verzbickij kutatásaira – ugyanakkor nem jelentette ki: a százados és társai sohasem léteztek. Ám jelezte ezt azáltal, hogy a magyar szabadságharcra vonatkozó orosz forrásokkal kapcsolatos tájékozatlanság példaként értékelte Illés Béla esetbemutatásának történelmi tényként elfogadását, ennek nyomán a figura utcanevekkel méltatását, továbbá ezt állítva Rulikowskiról: Guszev kapitánnyal szemben „valóban akadt valaki”. (Annak közlése pedig, hogy a Guszev-ügyet régebben valóságosként fogadta el a szovjet és a magyar történettudományi szakirodalom, egyfajta magyarázatként szolgált a következő mondatban említett jelenségekre: ezért van ugyanis számos magyarországi településen még ma is a századosról elnevezett utca.) Szövegében pedig a szerző, Illés Bélának a Guszev-esetet tárgyaló, általam ismert munkáiban ábrázolathoz képest tovább is alakította a kitalációt: azokban ugyanis az író nem állította azt, hogy a kapitány át akart volna szökni a magyar honvédseregbe. E szándékának itteni ismertetésével Rosonczy határozottan közelítette a soha nem létezett személyt, sorsát a valóban élt Rulikowski alakjához, cselekedeteihez, akiről, ugyanazon kifejezéseket használva, azt írta: „átszökött a honvédseregbe”.

31 Jelen munka szerzőjének emlékei szerint Spira György egyszer röviden említette neki, hogy ő megmondta R. A. Averbuhnak: a Guszev-eset valótlan – ám nem közölte, mikor tette ezt. Vö.: például Авербух, 1965.

32 Rosonczy, 1988. 12.

A két eset párhuzamosságát erősíti a bevezetőben annak bemutatása is, hogy mindkettőjüket kivégezték tetteikért. Míg tehát az évtizedekkel korábbi munkákban, így Vajda Pál idézett, 1949-es írásában³³ is, a lengyel származású katonát, sorsát jelenítették meg olyan módon, hogy az hitelesíthette a fiktív százados személyét, történetét, az 1988-as írásban a kitalált orosz tiszt figurája vált hasonlatossá az egykor ténylegesen élt személyhez. Ám ez itt nem a fikciónak a közönséggel történelmi tényként elfogadtatását szolgálta: Rosonczy a „*valóban akadt valaki*” szavakkal határozottan szembeállította a valóságos személyt a képzelet szülte kapitánnyal, és ezt azzal is nyomatékosította, hogy az előbbi méltatását javasolta az utóbbié helyett. Mindemellett e szövegben felfedezhetők olyan eljárások, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy a szerzőt megvédjék a kitaláció leleplezése miatti esetleges támadásoktól: a hivatkozás szovjet történész kutatásaira; nincs nyíltan kijelentve: a százados és társai sohasem léteztek, továbbá arról sincs információ benne, hogy milyen aktuálpolitikai tényezők hatottak a közterület-elnevezéseknél és későbbi megtartásuknál is: mindez csupán historiográfiai problémaként, a forrásokkal kapcsolatos tájékozatlanság következményeként jelenik itt meg. Politikai propagandisztikus fontossága miatt pedig a Guszev-kitaláció végleges magyarországi érvénytelenítésére, a budapesti utcanevek megváltoztatásával és a fővárosi emléktábla eltávolításával csak néhány évvel később, a rendszerváltozás időszakában, az új viszonyok között kerülhetett sor.³⁴

A Szovjetunió utódállamaiban viszont még a 2000-es évekből is vannak példák arra, hogy egyes szerzők (köztük történész is) valóságosként ábrázolták Guszev százados és társai ügyét. Jelen munka írójának e fikcióval foglalkozó publikációit is felhasználva tárgyalta azonban immár egyértelműen valótlanásként, „mítosz”-ként az esetet A. Sz. Sztikalin orosz történész egy 2010-es tanulmányában.³⁵

A Guszev-fikció magyarországi sorsát összevetve a szovjetunióbeli (illetve posztszovjet) történetével, megfigyelhető egyfajta (ugyanakkor természetesnek tekinthető) fáziskésés a magyarországi, a szovjet-orosz és a szovjet-belorusz, valamint a posztszovjet leírások között. Magyarországon a kitaláció 1948-ra jutott el megörökítése legmagasabbnak tekinthető szintjére: bekerült az egész országban használatos általános iskolai történelemkönyvbe, és ilyen kiadványban 1956-ig kapott helyet, ekkor viszont eltávolították onnan.³⁶ A századost és társait ezután már nem országosan kötelező érvénnyel rendszeresen közreadott kulcsfontosságúnak számító szövegekben, hanem csak kisebb közösségek döntéshozói által meghatározott eljárásokkal: így például a budapesti emléktáblával, utcanevekkel méltatták, ezek azonban megmaradtak a magyarországi rendszerváltozásig.

Időközben viszont napvilágot láttak olyan szövegek, amelyek szerzői tudatták olvasóikkal, hogy a Guszev-ügy valótlanág – így az 1950-es évek közepétől annak ábrázolása már nem is került be hitelesként tudományos szakmunkába. Központinak számító, orosz nyelvű tudományos összefoglalásba csak 1948-at köve-

33 Lásd e munka 13–15. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

34 Lásd ehhez: Vörös, 2008d. 138., 140–143.

35 Стыкалин, 2010.

36 Lásd ehhez: Vörös, 2008b. 445–449., 453–455.

tően, az 1949-es Szovjetunió-történetben jelent meg tényként a fikció, majd, mivel az itteni történettudományban nem terjedt el az eset valótlan voltával kapcsolatos információ, egészen az 1980-as évek végéig rendszeresen ábrázolták azt ekként az ilyen szintézisekben. Sőt még 2000 után is vannak példák arra, hogy fontos történettudományi kiadványokban valóságosként mutatta be a Guszev-ügyet a szerző. A szovjet-orosz munkákhoz képest pedig belorusz történeti összefoglalásban csak még később, 1957-től lehetett olvasni mint tényről a kapitány szervezkedéséről. Ezután viszont évtizedeken át benne volt a Belorusszia, illetve Minszk történetét feldolgozó szintézisekben – egy 1977-es könyv megfogalmazásainak hatása pedig még a 2000-es évek elején is érvényesült egy, az interneten található belorusz történelmi szövegnél.³⁷ Tehát a kitaláció a magyarországihoz képest később került be tényként a legmagasabb szintűnek tekinthető szovjet-orosz, és még később a szovjet-belorusz munkákba, ám a magyarországiakhoz képest sokkal tovább is maradt meg így azokban.

Az információk, ábrázolások útjai

A magyarországi és a szovjetunióbeli ábrázolásokat összevetve, fontos különbség az is, hogy Magyarországon a Guszev-esetről több kiadásban is megjelent egy hivatkozási alapnak tekintett szöveg: Illés Béla *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikke, így az itteni közvélemény-formálók ennek alapján mutathatták be a százados és társai mozgalmát, és mivel az író csak meglehetősen kevés konkrét információt közölt e munkájában a szervezkedés részleteiről, az itt tevékenykedő szerzők általában kénytelenek voltak ezekkel beérni az ügy ábrázolásánál (esetleg még használhatták Illés elbeszélését is, de a csoport magyarbarát tevékenységéről abból sem tudhattak meg sokkal többet). A szovjet munkák hivatkozásai azonban azt jelzik: Illés e cikke nem jelent meg oroszul, az ottani, magyarul nem tudó történészeknek tehát nem állt rendelkezésükre egy „korabeli források részletei”-t tartalmazó, így „alapkérdés”-nek tekinthető leírás a kapitány és hívei tetteiről, sorsukról – így azután az ábrázolásaik nem egy középpontinak számító szöveghez igazodtak, aköré szerveződve, hanem sajátos láncolatot alkottak: egymást is hivatkozva, az általam ismert Illés-féle feldolgozásokban foglaltakhoz képest olykor nem kis mértékben tovább is alakítva a fikciót.

A Guszev-ügy magyarországi és szovjetunióbeli ábrázolásai többféle tudományos munkában jelentek meg: így például történeti összefoglalásban vagy egy-egy részterületet feldolgozó írásban. Ezek az ábrázolások – nemegyszer a bennük közölt hivatkozásokkal is – egymást is hitelesíthették, sőt a százados és társainak magyar és szovjet megörökítései a „szocialista világrendszer”-en belül kölcsönösen elősegíthették azt, hogy a közönség valóságosként fogadja el a fiktív katonák létét és meg nem történt mozgalmukat. Így a budapesti Guszev utca elnevezés említése az 1949-es szovjet szintézisben annak érdekében fejthetett ki hatást, hogy az esetet

37 Ezekről: Vörös, 2013. 204–206.

ténynek tekintsék az ottani olvasók. A kitalációt pedig az egyes magyar és szovjet munkáknál többféle tényező is hitelesíthette.

Nemcsak a magyarországi ábrázolásoknál, hanem több szovjet szövegben is a történetnek fontos funkciója volt a „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőlegezése, legitimálása: jól megfigyelhető ez Vajda Pál könyvénel és az 1949-es Szovjetunió-történetnél. E munkákban a százados és társai mozgalma azt is hivatott volt bizonyítani a közönségnek, hogy a „haladó” törekvéseket képviselő magyar szabadságharcot leverő cári hatalommal szemben igenis voltak a forradalmárok küzdelmével rokonszenvező, „haladó” szemléletű oroszok: nemcsak gondolkodók (Csernyisevskij, Herzen), hanem az ügyért életüket áldozó katonák is: tehát „az oroszok” összességükben nem tehetők felelőssé a „reakciós” vezetők politikájáért.

A kitaláció érvénytelenítése mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban az 1940–1950-es évek fordulója és az 1980–1990-es évek fordulója között csak részleges volt. Magyarországon, ahol az 1940–1950-es évek fordulójától fokozatosan elterjedt az az információ, hogy a kapitány és társai sohasem léteztek, a részlegesség azt jelentette: bizonyos típusú megörökítési módszerek alkalmazásával felhagytak az itteni közvélemény-formálók (az ügy nem kapott helyet valóságként fontos történettudományi munkában), másokat azonban megtartottak (így például a budapesti emléktáblát és az utcaneveket): érvénytelenítésre itt tehát a különféle eljárások egy részénél került sor.

A Szovjetunióban viszont a részlegesség azt jelentette, hogy legfeljebb csupán néhány szerző (így R. A. Averbuh) tudott a Guszev-ügy fikció voltáról, így ők sehogyan sem ábrázolták azt műveikben, mások viszont, nem lévén ezzel tisztában, szakmailag tekintélyesnek számító kiadványokban egykor ténylegesen megtörténtként mutatták be a százados és társai mozgalmát: tehát itt az érvénytelenítés csak egyes személyek munkásságánál valósult meg. A történet valótlanágáról tudomással bíró magyarok pedig adott esetben meg tudták akadályozni azt, hogy a kitalációt tényként bemutató szovjet munka úgy jelenjen meg magyarul, hogy benne maradjon a fikció: ez történt az 1954-es szintézis 1956-os magyarországi közreadásánál. Ugyanakkor nemcsak a képzelet szüleményének hitelesítésénél érvényesült egyfajta kölcsönösség a magyar és szovjet, majd posztszovjet szerzők művei között, hanem a leleplezés folyamatában is. Egyrészt egy magyar történész beszámolt arról, hogy szovjet kutató nem talált egykorú dokumentumokat az ügyről (így írt Verzbickij tevékenységéről Rosonczy Ildikó 1988-as bevezetőjében), másrészt magyar szakemberek írásait is felhasználva mutatta be meg nem történtként az esetet egy orosz történész (ekként járt el A. Sz. Sztikalin jelen dolgozat írójának tanulmányait is hasznosító 2010-es munkájánál).

Összességében úgy tűnik: nemcsak a fikció elterjesztésénél, hanem érvénytelenítésénél is a magyaroké volt a kezdeményező szerep: magyarországi kiadványokból került be az 1940-es évek végén a Guszev-ügy szovjet szerzők munkáiba, és annak ellenére, hogy a külföldi kutatókhoz képest ők könnyebben hozzáférhettek az ottani levéltári anyagokhoz, elsőként mégsem ők mutattak rá arra, hogy a

százados és társai sohasem léteztek.³⁸ A fenti elemzések pedig, a konkrét eseten túlmutatóan, általánosabb érvénnyel azt is jól szemléltethetik, hogy ugyanazok az információk miként terjedhetnek el, érvényesülhetnek különböző közegekben.³⁹

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Авербух

1965 Авербух, Ревекка А.: *Революция и национально-освободительная борьба в Венгрии, 1848–1849*. Москва, 1965.

Дружинин, Druzsinyin

1949 Дружинин, Николай М.: Революционное движение в конце 1840-х–начале 1850-х годов. Россия и революция 1848 г. In: *История СССР*. Том II. *Россия в XIX веке*. Ред.: Нечкина, Милица В. Москва, 1949. 312–330.

1954 Дружинин, Николай М.: Внешняя политика царизма в 1826–1849 гг. „Восточный вопрос.” Царизм и революция 1848–1849 гг. In: *История СССР*. Том II. *Россия в XIX веке. Кризис феодализма. Утверждение капитализма*. Ред.: Нечкина, Милица В. Москва, 1954. 153–178.

1956 Druzsinyin, N. M.: A cárizmus külpolitikája az 1826–1849-es években. A „keleti kérdés”. A cárizmus és az 1848–1849. évi forradalom. In: *A Szovjetunió története*. II. köt. *Oroszország a XIX. században. A feudalizmus válsága. A kapitalizmus uralomra jutása*. Szerk.: Nyecskina, M. V. Bp., 1956. 163–188.

H

Honvéd

Illés

1945 Illés Béla: Orosz tisztok Kossuth Lajosért. In: Fogarasi Béla–Illés Béla: *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok*. Bp., 1945. 31–34.

[1947] Illés Béla: *A Guszev-ügy*. Bp., [1947].

A Kiadó

1956 A Kiadó: Nyecskina (...). In: *A Szovjetunió története*. II. köt. *Oroszország a XIX. században. A feudalizmus válsága. A kapitalizmus uralomra jutása*. Szerk.: Nyecskina, M. V. Bp., 1956. 4.

Magyar történeti bibliográfia

1950 *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867*. III. köt. *Politika, jog, oktatás-iskolák, tudomány, művészet, sajtó, vallás-egyházak*. Bp., 1950.

38 E jelenséggel kapcsolatban érdemes idézni Olga Khavanova és Alekszej Miller megállapítását: „A szovjet és ma (1989–1999) pedig az oroszországi kutatókról általában is elmondható, hogy azon országok historiográfiájának hatása alatt álltak és állnak, amelyekkel foglalkoznak.” (Khavanova–Miller, 2000. 218.) Felvethető tehát, hogy a Guszev-ügy szovjet és posztsovjet ábrázolásainál is egy nem csupán az adott esetben érvényesülő, hanem általánosabb tendencia figyelhető meg – ennek tisztázása azonban mindenképpen további vizsgálódásokat igényelne.

39 Ugyanakkor kérdéses, hogy valaha is tisztázható lesz-e ez: Illés Béla munkatársai, az orosz katonák történetének népszerűsítői tudatában voltak-e annak: kitalációt terjesztenek – ténylegesen megtörtént eseményként...

Нечкина

1949 *История СССР. Том II. Россия в XIX веке.* Ред.: Нечкина, Милица В. Москва, 1949.

Нифонтов

1949 Нифонтов, Александр С.: *Россия в 1848 году.* Москва, 1949.

ON

1949 *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott országgyűlés naplója.* IV. köt. 61–90. ülés (1948. márc. 15–1948. dec. 10.). Bp., 1949.

Предисловие

1949 Предисловие. In: *История СССР. Том II. Россия в XIX веке.* Ред.: Нечкина, Милица В. Москва, 1949. 3–5.

Rosonczy

1988 Rosonczy Ildikó: Bevezető. In: *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról.* Vál.: Rosonczy Ildikó. Szerk.: Katona Tamás. Bp., 1988. 5–37.

Сладкевич

1950 Сладкевич, Наум Г.: История СССР. Т. II. Россия в XIX веке. In: *Вопросы истории,* 1950. 7. sz. 152–159.

A Szovjetunió Kommunista Pártja

1956 A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának anyagából. In: *Századok,* 90. (1956) 1–2. sz. 204–210.

Тихомиров–Дмитриев

1948 Тихомиров, Михаил Н.–Дмитриев, Сергей С.: *История СССР. Том I. С древнейших времен до 1861 года.* Москва, 1948.

Vajda

1949 Vajda Pál, dr.: *Oroszok a magyar szabadságharcról. Adalékok a szabadságharc orosz nyelvű bibliográfiájához.* Bp., 1949.

2. Szakirodalom

Erős

2013 Erős Vilmos: A magyar történetírás 1945 után. In: *Valóság,* 56. (2013) 10. sz. 48–74.

Hermann

1999 Hermann Róbert: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. In: *Aetas,* 14. (1999) 1–2. sz. 62–85.

Khavanova–Miller

2000 Khavanova, Olga–Miller, Alekszej: A magyar történelem tanulmányozása Oroszországban 1989 és 1999 között. In: *Regio,* 11. (2000) 2. sz. 207–236.

Klimó, von

2002 Klimó, Árpád von: Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussew. In: *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR.* Hg.: Satjukow, Silke–Gries, Rainer. Berlin, 2002. 220–234., 293–295.

2004 Klimó, Árpád von: 'A Very Modest Man': Béla Illés, or How to Make a Career through the Leader Cult. In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc.* Eds.: Apor, Balázs–Behrends, Jan C.–Jones, Polly–Rees, E. A. New York, 2004. 47–62.

Rosonczy

2011 Rosonczy Ildikó: Áruló cédula. Az orosz hadsereg egyetlen átállt tisztjének végzete. In: *Magyar Nemzet Hétvégi Magazin*, 2011. március 12. 24.

Sebestyén

1964 *Magyar könyvészet. 1945–1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke*. IV. köt. *Művészetek–irodalom–földrajz–történelem*. Főszerk.: Sebestyén Géza. Bp., 1964.

Szabadváry

1982 Szabadváry Ferenc: Dr. Vajda Pál (1907–1982). In: *Technikatörténeti Szemle*, 13. (1982) 237–246.

Стыкалин

2010 Стыкалин, Александр С.: История одного мифа. Венгерская кампания 1849 г. и капитан Гусев. In: *В «интерьере» Балкан: Юбилейный сборник в честь Ирины Степановны Достян*. Москва, 2010. 267–286.

Vörös

2008a Vörös Boldizsár: Írói fikció, mint történelmi legitimáció: a Guszev-ügy. In: *Valóság*, 51. (2008) 5. sz. 98–107.

2008b Vörös Boldizsár: „Odaszámíthatjuk-e Guszev kapitányt és társait a magyar szabadságharc vértanúi közé?” A Guszev-történet megjelenítése az új nemzedékek oktatási-nevelési anyagaiban 1948 és 1956 között. In: *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete*. Szerk.: Gyáni Gábor–Láczay Magdolna. Nyíregyháza, 2008. 445–455.

2008c Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy történelmi hitelesítés és hiteltelepítés cikkeivel és lábjegyzetekkel. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk.: Krász Lilla–Oborni Teréz. H. n., 2008. 447–464.

2008d Vörös Boldizsár: „Hiszen Guszev nem is létezett”. Egy kultusz lerombolása az 1950-es évek közepétől az 1990-es évekig. In: *Századvég*, 2008. 3. sz. 127–143.

2009a Vörös Boldizsár: Kitalált kapitány valódi utcája. Guszev százados és társainak méltatása emléktáblával és budapesti belvárosi utcánévvel 1949–1990 között. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*. IV. köt. Főszerk.: Á. Varga László. Bp., 2009. 319–333., 451–452., 468–469.

2009b Vörös Boldizsár: Doktor Utrius Pál, Kurt von Eichen és Alekszej Guszev kapitány. Illés Béla történelmi kitalációja és lehetséges előzményei. In: *Sic Itur ad Astra*, 20. (2009) 60. sz. 245–258.

2013 Vörös Boldizsár: *Történelemhamisítás és politikai propaganda. Illés Béla kitalációi a magyar szabadsághárcok orosz támogatásáról*. Kézirat, 2013. (s. a.)

BOLDIZSÁR VÖRÖS

INFORMATION FLOW ON A FICTIVE EVENT

THE CASE OF CAPTAIN GUSEV IN THE HUNGARIAN AND SOVIET HISTORIOGRAPHY

From the mid-1940s onwards, Hungarian writer Béla Illés started to present as a historical fact a never happened event: the pro-Hungarian and anti-tsarist activity of some Russian soldiers, led by captain Aleksei Gusev, during the 1848–49 war of independence. Illés and his colleagues elaborated a variety of methods to authenticate the fiction. Thanks to their activities and to the legitimacy needs of the emerging Stalinist dictatorship in Hungary, the fanciful figures were included into the new ideological pantheon as the living symbols of “Soviet–Hungarian

friendship". This study presents how these appeared in this fiction, and how individual authors indicated the source of their information and dealt with the fact that the story is a fictive one. Beyond the specific case analysed, the article suggests a more general reflection on how the same information may be spread in different media context.